

חלוצות: הפועל בנות סח'נין – מאזרחיות מודרות לאזרחיות טובות

יעלה להב רז*

תקציר. מחקר זה מבקש להוסיף לידע הקיים על קשרי הגומלין בין מגדר ובין כוח, מעמד, אתניות ולאומיות, ובתוך כך לבחון את תפקידו של הכדורגל בניסיון חייהן של שחקניות קבוצת הפועל בנות סח'נין. המחקר נערך במתודה איכותנית בשנים 2004-2007. השאלה המרכזית הייתה כיצד הופכת אזרחית מודרת לאזרחית "טובה" בהקשר לאומי, מגדרי ומקומי מיוחד במינו. ממצאי המחקר העלו כי לכדורגל תפקיד חשוב בעיצוב הזהויות המגדרית והאתנו-לאומית שמציגות הנערות, כך ששיח המיניות והנשיות נקשר בקשר הדוק לשיח האתניות והלאומיות. מסקנת המחקר היא כי מיקומן המורכב של הנערות מאלץ אותן להציג תדמית של "ערבים טובים" לחברה היהודית ותדמית של "נשים טובות" לחברה הפלסטינית המקומית הגברית. כך הן הופכות לערביות "טובות" באופן שאינו מאיים אף לא על אחת מחברות אלו. קבוצת הכדורגל מתהווה כסמן לגבולות ה"נכונים" ולנקודת החיבור בין שלל הזהויות ומבססת את הדרך הראויה להיות נשים ואת הדרך הראויה להיות נשים השייכות לקבוצה האתנו-לאומית הערבית.

מבוא

זירת הכדורגל הנשית-ערבית בישראל היא זירה מרתקת לבחינת קשרי הגומלין המתקיימים בספורט בין מגדר, זהות לאומית וזהות אתנית. מאמר זה עוסק בקבוצת הכדורגל לנשים "הפועל בנות סח'נין", שזהות שחקניותיה מורכבת מאפיונים מגדריים, גילאיים, לאומיים ומקומיים. אפיונים אלה נפגשים בזירות מורכבות, מצטלבות, חופפות ונפרדות המאפשרות לבחון את האופן שבו פרטים מקבוצות אתניות דוחים את השיח ההגמוני או מתמודדים

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

המאמר מבוסס על עבודת התזה מגדר, אתניות ולאומיות באצטריון הכדורגל: הפועל בנות סח'נין שהוגשה בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. בהזדמנות זו ברצוני להודות לד"ר עוזיה כאזום ולד"ר שלומי רוניק על הנחיתם המסורה. תודה מיוחדת לתמר ברקאי ולתמר טאובר-פאזנר על הערותיהן המועילות בשלבים השונים של המאמר. כמו כן, אני מבקשת להודות לפאדיה ששימשה עובדי מתורגמנית. תקצר היריעה מלדון במורכבות וזהותה של פאדיה ובהשפעתה על מהלך הראיונות, אך אין ספק בלבי כי נוכחותה, זהותה ומעורבותה תרמו רבות למחקר רב קולי, מפרה ומגוון, ועל כך נתונה לה תודתי הרבה.

אתו. מטרת המאמר היא לדון במורכבות התהליך של הפיכת השחקניות מאזרחיות מודרות לאזרחיות "טובות", והשאלה המרכזית היא כיצד מתהווה הכדורגל כזירה שבה מתאפשר תהליך זה בהקשר לאומי, מגדרי ומקומי מיוחד במינו. ברצוני להעלות את הטענה כי זירת הכדורגל משמשת זירת חִברות וחינוך מחודש שדרכה אפשר לעצב את אופי הנערות כערביות "טובות" בעיני החברה היהודית וכנשים "טובות" בעיני החברה הערבית. עם זאת, אין בטענה זו כדי לבטל את מיקומן של השחקניות בזירה כסובייקטים פעילים, שכן בתהליך זה הן הופכות לחלוצות שבירת ההגמוניה הגברית-ערבית-ציונית/יהודית ולמשתתפות פעילות בשיח המגדרי והאתנו-לאומי. בטרם אציג את השיח התיאורטי הנוגע למעורבות של נשות מיעוטים בענפי ספורט שנחשבים גבריים ואת הזיקה בין כדורגל לזהות אתנו-לאומית, ברצוני לסקור בקצרה את תולדות הקבוצה.

הקמת נבחרת ישראל בכדורגל לנשים בשנת 1997 הביאה לייסוד ליגה לאומית לנשים, ובה קבוצות יהודיות וערביות כאחת. בד בבד הוקמה גם ליגת תיכון, וכן שתי נבחרות: נבחרת נשים בוגרת ונבחרת נערות, ששתיהן מתחרות בארץ ובחו"ל. מועדון הפועל בנות סח'נין התחיל את דרכו בעקבות "שיגעון של אדם אחד", יו"ר הקבוצה חמיד ע'נאים, מורה בתיכון סח'נין המחזיק זה 18 שנים בתיק הספורט בעירייה. בשיתוף פעולה עם התאחדות הספורט לבתי הספר הכפופה למשרד החינוך הוקמו שתי קבוצות כדורגל לבנות בכיתות ז'-ח' וקבוצה אחת בכיתה ט'. בשנת 2001 כבר פעלו ארבע קבוצות (שתיים בכיתות ז'-ח' ושתיים בכיתה ט'). בסוף אותה השנה נוסדה גם קבוצת בוגרות (כיתות י'-י"ב) שלא שיחקו כדורגל מימיהן, אך היו ברבות הימים לגרעין של המועדון. בשנת 2008 כלל המועדון שלוש קבוצות פעילות: שתי קבוצות של בנות כיתות ז'-ט' המשחקות בליגת נערות צפון, וקבוצת בוגרות (י'-י"ב) ששיחקה בליגת הנשים הראשונה (מקום 9 מתוך 12 בעונת 2007/2008) וגם בליגת התיכון. כמו כן, לאורך השנים השתתפו כמה מהנערות כשחקניות יחידות בנבחרת הנערות של ישראל. בעונת 2003/2004 זכתה הקבוצה הבוגרת באליפות ישראל לבתי ספר תיכוניים, ולכן ייצגה את המדינה במשחקי המכבייה של אותה השנה. כמו כן, הן ייצגו את ישראל באליפות בתי הספר התיכוניים העולמית שהתקיימה בדנמרק (ISF) באפריל 2005 והגיעו למקום ה-12 והאחרון. כמה שחקניות ערביות אמנם משחקות כיחידות בקבוצות יהודיות,² אך מועדון הפועל בנות סח'נין הוא היחיד בליגת הנשים הבוגרות המיוצג בקבוצה שכל השחקניות בה ערביות.³

1 חטיבה צעירה (כיתות ז'-ט') וחטיבה בוגרת (כיתות י'-י"ב).

2 למשל, במכבי כישרונות חדרה משחקות שלוש שחקניות ערביות; במכבי באר שבע'לי – שתיים; ובבנות טבעון – ארבע.

3 בשנת 2010 קמה קבוצה ערבית נוספת, מועדון הכדורגל הנשי עכו העתיקה, אך היא משחקת בליגת הנערות הצעירה (כיתות ז'-ט').

מעורבותן של נשות מיעוטים בענפי ספורט גבריים

הסוציולוגיה של הספורט מבחינה בין התפקידים שממלאים ענפי ספורט מסוימים כאמצעי לליכוד חברתי וליצירת מסגרת לאומית וגיבושה, ובין תפקידם ככלי להבעת מחאה חברתית או פוליטית (אוריאל, מחרוז, בראלי ומנע, 2001; בן פורת, 2001; שורק, 2006; Pelak, 2005; Walseth & Fasting, 2004). תרומה מרכזית של התיאוריות הפמיניסטיות לשיח זה היא הדיון על משמעותה הרחבה של השתתפות נשים, בעיקר נשות מיעוטים, בספורט שנחשב גברי. סקירת התיאוריות הפמיניסטיות העלתה את ההנחה המחקרית שלספורט מקום חשוב בקביעת מקומן של נשים בחברה שבה הן חיות (Hanis-Martin, 2006; Lee, 2005; Pelak, 2005; Walseth, 2006; Walseth & Fasting, 2004). נשים הן מיעוט סוציולוגי בספורט, ובייחוד נשים המשתייכות לקבוצות בעלות זהות אתנית מובחנת. עד העשור האחרון ביקשו רוב המחקרים להדגיש את האוניברסליות שבחוויה הספורטיבית הנשית, אך המחקרים כיום מבקשים לבחון דווקא את המפגש בין מגדר ובין ממדים חברתיים אחרים כגון כוח, גזע ומעמד (Pelak, 2005; Walseth, 2006; Walseth & Fasting, 2004). מחקרים אלה מבקשים להעמיד במרכז את חווית הספורט של נשים מקבוצות מיעוט מתוך הבנה כי שוליותן הכפולה, ולעתים אף המשולשת – מגדרית, אתנו-לאומית ודתית – מאפשרת לבחון לעומק כיצד בני קבוצות אתניות דוחים את השיח ההגמוני או מתמודדים אתו או פועלים בשתי הדרכים בעת ובעונה אחת (Sterkenburg & Knoppers, 2004).

וולס (Walseth, 2006; Walseth & Fasting, 2003), מהחוקרות הבולטות בתחום, עוסקת בקשר שבין זהות אתנית, מגדר ושוליות בספורט. במחקרה על מעורבות נערות מוסלמיות בספורט היא בחנה כיצד עצם ההשתתפות בספורט מאתגרת את גבולות זהותן האתנית. וולס משתמשת במונח עבודת זהות (identity work) כדי להראות כי השתייכות אתנית אינה סטטית כי אם משתנה לפי ההקשר. המיקום של בן הקבוצה האתנית עלול להוביל לקונפליקט זהותי ולמאבק עם החברה הסובבת, אך בה בעת גם להתמודדות מתוך דיאלוג מתמיד עם הסביבה. בחינת הזהות הקולקטיבית של הנערות – כלומר היותן נשים ובנות ממוצא מסוים בחברה מסוימת – מגלה תסריטי חיים של התנהגויות מובנות תרבותית. לדברי וולס, הזהות הקולקטיבית, כמו זו האינדיבידואלית, היא צורה ייחודית של נרטיב תרבותי הטומנת בחובה מלכודת של דיכוטומיה בין שלל הזהויות האתנו-לאומיות שפעמים רבות נתפסות כמנוגדות זו לזו ומתחרות זו בזו על קדימות ומרכזיות. כשדנים בנשות מיעוטים, המשא ומתן התרבותי כולל את תהליך הבניית הזהות הספורטיבית כחלק ממיעוט אתני. בדרך זו הופך הספורט לזירה רווית מתח בהקשר מגדרי ואתני המבטא זהות היברידית.

כדורגל, נרטיב הזהות וגבולות הקהילה הלאומית

משחק הכדורגל הוא צומת שבו נפגשות שלל זהויות נפרדות, משלימות וחוצות. הזהות הספורטיבית של הנערות נבנית דרך כינון זהות מגדרית וזהות אתנו-לאומית, ואלה נגזרות ממיקומן הייחודי כנערות ערביות מוסלמיות המתגוררות בישראל. בכך הופכת זירת הכדורגל קרקע פורייה ליצירת אתניות היברידית (McRobbie, 1996) המשלבת את נרטיב קבוצת המיעוט עם נרטיב הרוב. בהקשר זה חשוב לציין את המסגרת התיאורטית שהתווה הומי באבא (אצל Danforth, 2001), שלפיה הספורט הוא אתר שדרכו מסופר הנרטיב של האומה, והוא גורם פעיל וחשוב בדמיון קהילות לאומיות. הנרטיב של קבוצות מיעוט אתניות המגליל דרך הכדורגל נחשב אפוא נרטיב של "לאומיות קטנה" שנושא ונותן עם הנרטיב של הרוב או של "הלאום הרחב" בלשונו של באבא (Ibid.). בין הנרטיב של קבוצת המיעוט לנרטיב הרוב שוררים קונפליקטים מפני שמדובר בנרטיבים סותרים המגלמים הגדרה שונה של הקהילה הלאומית וראייה פרובלמטית של טבעה של אחדות האומה. כך, נרטיב האומה הוא תהליך דיאלקטי של הכלה והדרה, שבו נרטיבים המבוססים על אידיאולוגיות לאומיות שונות מתחרים זה בזה על דומיננטיות בשיח הציבורי.

דוגמה לתהליך מורכב זה אפשר לראות במחקרו של שורק (2006) על כדורגל ערבי בישראל.⁴ שורק טוען כי הספורט אינו מחזיק במערכת מוסר עצמאית אלא משמש כלי גמיש בעל פוטנציאל לבטא רעיונות ותפיסות עולם. אין תמה אפוא שזירת הספורט הפכה לזירת משא ומתן על הסטטוס האזרחי של הערבים בישראל. מתוקף הפופולריות הרבה של המשחק בקרב ערבים ויהודים כאחד, יש בכוחו לייצר משמעויות, וכך לייצר כוח פוליטי. דרך הכדורגל אמנם אפשר לתת קול לזהות הלאומית של המיעוט, אך הוא ממלא גם תפקיד פרדוקסלי בעבור הערבים בישראל: מחד גיסא, מובלעת אינטגרטיבית⁵ המאפשרת ביטוי למאוזיים לאומיים פלסטיניים המדגישים את ההיבדלות מהזהות הדומיננטית בזירה הכללית, ומאידך גיסא, אינטגרציה עם הרוב היהודי באמצעות השתתפות בכללי המשחק המקובלים המאשררת את הדומיננטיות של הרוב. שורק משתמש בתיאוריית ההגמוניה של גרמשי, הרואה בספורט מוסד אזרחי שמבטא את העולם הפוליטי ההגמוני לא רק בתוך גבולותיו אלא גם בזירה הציבורית הרחבה. מכאן מסיק שורק שכדורגל ערבי בישראל הוא מוסד אוטונומי למחצה של החברה האזרחית שנותן לבני המיעוט הערבי הזדמנות להשיג לגיטימציה כאזרחים מצד בני הרוב היהודי ולהשתלב בזירה ציבורית שמזוהה עם המדינה, ולעתים אף מייצגת את המדינה, באופן שמאפשר להם לחוות שותפות עם האזרחים היהודים. אך לדברי שורק, הנורמליות הזאת מוגבלת לזירת הכדורגל, והמשחק אינו מצליח להפוך לכוח חברתי שיש בו כדי לשנות את המעמד הנחות והשולי של המיעוט הערבי בישראל. מחקריו של שורק מדגימים היטב את מורכבות הקשר שבין ספורט לניסוח זהות אתנו-לאומית גברית (שורק, 2001, 2006; Sorek, 2003, 2005). מורכבות גדולה אף יותר נוצרת כאשר למשוואה זו מתווסף ההיבט המגדרי.

4 שורק מתייחס אל הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל כמיעוט ערבי שמתמודד עם מתח תמידי בין הזהות הפלסטינית-ערבית לזהות האזרחית-ישראלית. מתוך הכרה במורכבותה של הגדרת הזהות ובריבוי האפשרויות בחרתי לאמץ את הגדרתו של שורק, וכן לתת מקום לשחקניות לבטא את זהותן ולהגדירה בחופשיות.

5 שורק משתמש במושג כדי להראות שרבים מהמעורבים בזירת הכדורגל מנסים להשעות את זהותם הלאומית ולקיים כלפי פנים וכלפי חוץ מיצג תחום בזמן ובמרחב של שותפות אזרחית עם הרוב היהודי.

כדורגל כאתר לקשרי מגדר וזהות אתנו־לאומית

הכדורגל נתפס כזירת התגוששות גברית וככלי להנצחת עליונותם של גברים באמצעות תחרותיות, שנתפסה מאז ומתמיד כתכונה גברית. לכן נחסמה כניסתן של נשים לתחום. נראה כי הדומיננטיות הגברית בזירת הכדורגל היא תופעה חובקת עולם, וכי מדובר במוסד שמבנה גבולות חברתיים, פיזיים, תרבותיים ומגדריים. כשנשים חוצות גבולות אלו הן ניצבות בפני אתגר עצום של פירוק הגבולות המסמנים אותן כאחרות ומגבילים את השתתפותן. כך הופך הכדורגל לזירה של התנגדות נשית, למקור העצמה מגדרית ולשיקוף של הקשר בין מגדר לכוח (Mills, 2006; Pelak, 2005). בורדייה (2005), שמצא בספורט ממד של חניכה מחודשת, טען כי ספורט הוא אחד ממושאי המאבק הפוליטי; דרך הניגוד הטבוע בו בין זכר לנקבה, בין גברי לנשי ובין מקצועני לחובבני, הספורט הופך למושאם של מאבקים בין המעמדות החברתיים ובין פלגים בתוכם. נשים ככלל, בשל עמדתן הנשלטת, נאלצות לאמץ אסטרטגיות חתרניות המיוחדות לנשלטים. כפיפותן אמנם מייצרת סבל חברתי, אך גם מרד שיכול להפוך בתנאים מסוימים לפעילות חתרנית (בורדייה, 2007).

על רקע זה מעניין לראות באיזו מידה שחקניות הקבוצה הפועל בנות סח'נין מפנימות את השליטה הגברית מחד גיסא ופועלות באופן חתרני, חלוצי, מאידך גיסא. האם אפשר לבצע את שתי הפעולות האלה בו בזמן? מאמר זה מבקש לבחון את הנרטיב שמציגות שחקניות הקבוצה כנרטיב המגדיר את קהילתן המגדרית והאתנו־לאומית ולברר כיצד הוא מתכתב הן עם הנרטיב הגברי־ערבי – "הלאומיות הקטנה" של באבא – והן עם הנרטיב של "הלאום הרחב", כלומר זה ההגמוני היהודי־ציוני של החברה הישראלית. ברצוני לנסות להחיל על קבוצת הכדורגל הנשית של סח'נין את המונח "מובלעת אינטגרטיבית" שטבע שורק (2006). כאמור, שורק טען כי הכדורגל מאפשר לעיר סח'נין לבטא מאוויים לאומיים, אך האינטגרציה עם הרוב נשארת תחומה לכותלי המגרש, וכך הכדורגל לא הופך לכוח מניע בעבור הערבים בחברה הישראלית אלא לאשליה של השתלבות. האם כדורגל הנשים בסח'נין מעלה תמונה דומה הנוגעת לא רק להשתלבותן בחברה הישראלית־יהודית־ציונית הרחבה אלא גם להשתלבותן בחברה הערבית המקומית?

מתודולוגיה

עבודת השדה האתנוגרפית המוצגת כאן מבוססת על תצפית משתתפת ועל ראיונות עומק עם עשרים שחקניות כדורגל ערביות לאורך שתי תקופות. השלב הראשון של המחקר התקיים בשנת 2004,⁶ ובו ראיינו שבע שחקניות ויו"ר הקבוצה, כולם בעברית. ראיונות העומק בשלב השני של המחקר החלו בנובמבר 2006 ונמשכו עד מרץ 2007. בשלב זה ראיינו 13 שחקניות, ששלוש מהן ראיינו גם בשלב הראשון. הראיונות נערכו בעברית, באנגלית או בערבית, לפי בקשת המראיינת. לשמונה מהראיונות התלוותה מתורגמנית שתרגמה מערבית לעברית לבקשת המראיינות. בד בבד עם ראיונות העומק נעשתה עבודת שדה

6 במסגרת סמינר מחקרי לתואר ראשון בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה במכללה האקדמית ע"ש מוסק שטרן. בהודמנות זו ברצוני להודות לגב' רוני עשת על תרומתה החשובה למחקר.

שהחלה במרץ 2006 והסתיימה שנה לאחר מכן, באפריל 2007. עבודת השדה כללה נוכחות באימונים, צפייה במשחקי בית ובמשחקי חוץ של ליגת התיכון ושל ליגת הבוגרות, ישיבה בקהל או בצד השחקניות בזמן המשחקים, שהות בחדר ההלבשה ונסיעות באוטובוס של הקבוצה. שילוב של שני שלבי המחקר אפשר לי לבחון את השינויים שחלו לאורך השנים במאפייני הבנות המשחקות ובאווירה החברתית כלפי הקבוצה.

בטרם התחלתי בראיונות של השלב השני, שהיתי בשדה במשך כשמונה חודשים כדי ליצור קשר אישי עם השחקניות וכדי שידעו מי אני ויזהו אותי כחלק מהנוף המוכר להן, עד כמה שאפשר. לצורך הראיונות יצרתי קשר טלפוני ישיר עם שחקניות הקבוצה (את מספרי הטלפון קיבלתי מיו"ר הקבוצה). הראיונות הקיפו כמה עולמות תוכן כגון רקע אישי, התייחסות הסביבה המקומית והרחבה למשחק לאורך השנים, תחושות בזמן המשחק, נושאים הקשורים בזהות מגדרית (פמיניזם, גוף, נשיות), זהות אתנו-לאומית, דמויות הזדהות, קשר עם הנהלת הקבוצה ועם קבוצות אחרות, הרהורים באשר לעתיד המקצועי, וכן התייחסות לאירועים שהתרחשו במהלך שהותי בשדה. במחקר זה אימצתי גם מתודולוגיה פמיניסטית שהתבטאה בשיתוף של נשואות המחקר בתהליך המחקר, וכן ברתמת הידע שלהן כחלק בלתי נפרד מהמחקר. הראיונות הסתיימו על פי רוב בשאלות כגון "מה היית רוצה שידעו עלייך כמי שמשחקת כדורגל?", "מה היית שואלת את עצמך במקומי?", או "מה נראה לך מעניין בתופעה של נשים ערביות המשחקות כדורגל?"

כפי שטענה וולסת (Walseth, 2006), חוקרים מקבוצת הרוב שעורכים מחקר על קבוצת המיעוט זוכים לא אחת לקיתונות של ביקורת בטענה שהשתייכותם מונעת מהם לתפוס ולהבין לאשורה את חוויית המיעוט. יתר על כן, כשחוקרים אלה מראיינים את חברי קבוצת המיעוט, הם עלולים לתרום לשחזור יחסי הכוח בין הקבוצות ולחזיון הסמכות שלהם, כחברי קבוצת הרוב, להחליט אילו נושאים ייכללו במחקר ועל מה ידובר בו. לפיכך נודעת חשיבות רבה להבהרת מקומו של החוקר ולהכרה בנקודת המבט האישית שלו (Simpson, 2002). במילים אחרות, כל מחקר אתנוגרפי, כמו כל סיפור, הוא חלקי וממוקם. גם הערות ביומן השדה כרוכות בסלקטיביות ונכתבות מתוך ראייה מסוימת של אדם מסוים. התרבות מעצבת את התהליך הנרטיבי, ואנו יוצרים את הנרטיב הפרטי שלנו מתוך מיקומנו הייחודי בתוכה (Ellis & Bochner, 2000). אין ספק בלבי כי הדינמיקה הייחודית של החברה בישראל, זהותי הנבדלת מזו של הנחקרות ושייכותי לקבוצת הרוב השפיעו על תפיסתי את המרואיינות ועיצבו את השקפתי. בה במידה השפיעה זהותי על תפיסתן אותי: אני מבוגרת מהן, יהודייה, אני דוברת את שפתן, ולכן נאלצת להשתמש במתורגמנית. ולראיה, גם לאחר שהייה ממושכת בשדה המשיכו המרואיינות לכנות אותי "החוקרת מהאוניברסיטה" ולזהות אותי כיהודייה. במהלך הראיונות חשוב היה לי להבין כיצד הן תופסות אותי, לא רק כדי לפרק את יחסי הכוחות שבין מראיין למרואיין ולהפוך את תהליך המחקר לדמוקרטי ושיתופי יותר (Naples, 2003), אלא גם כדי להבין אם הן אכן רואות אותי כאחר, כיצד הן רואות את האחר, וכיצד הן חושבות שהאחר תופס אותן.

ממצאים

ממצאי המחקר העלו כי לכדורגל תפקיד חשוב בעיצוב הזהות המגדרית והזהות האתנו-לאומית שמציגות הנערות השחקניות. מגרש הכדורגל משמש להן זירה של חניכות מחודשת הן ללאומיות הקטנה (הקהילה המקומית) והן ללאום הרחב (החברה בישראל), ובכך הופך לזירת מאבק פנים-קבוצתי ובין-קבוצתי בה בעת. מורכבות תפקידו של הכדורגל – מצד אחד מקור כוח והעצמה ואתר ליצירת חברות ייחודית, ומצד שני סמן של גבולות ראויים, הן מגדריים והן לאומיים, ואתר שליטה, משטור ופיקוח – מאפשרת לו להתהוות ככרטיס כניסה לחברה הישראלית ולחברה הערבית הגברית גם יחד, אך גם כסמן המחדד גבולות חברתיים נוקשים ועמידים.

בחלק זה אבקש להראות כיצד הזהות המגדרית והזהות האתנו-לאומית שמציגות השחקניות שזורות זו בזו ומעוצבות בהקשר של יחסי כוח. לשם כך יוצגו שלושה נושאים מרכזיים: (א) משא ומתן מגדרי – ההגדרה העצמית המגדרית של הנערות ומקומן של נשיות ומיניות בעיצוב זהותן; (ב) זהות אתנו-לאומית – משחק הזהויות האתנו-לאומי שבתוכו נעות השחקניות; (ג) שליטה, משטור ופיקוח – תפיסת עולמו של יו"ר הקבוצה כשיקוף של המסגרת שלאורה ובתוכה פועלות השחקניות.

משא ומתן מגדרי

בראיונות עלה שוב ושוב המשא ומתן המתמשך שמנהלות הנערות בנושא גבולות המגדר והגדרת הזהות האישית שלהן דרך הכדורגל. משא ומתן זה אינו מצטמצם לדיון הפנימי שלהן עם עצמן אלא בא לידי ביטוי במערכות היחסים שלהן עם החברה הסובבת, ובעיקר עם המשפחה הקרובה ועם הגברים שבה. מאחר שמשחק הכדורגל נתפס כגברי, ויציאתן של הבנות לזירת הכדורגל כמוה כיציאה למרחב הציבורי שממנו הן מודרות, המרואיינות נשאלו כיצד מתייחסת המשפחה הקרובה להיותן שחקניות כדורגל, וכיצד הן מתמודדות עם התגובות כלפיהן. להלן כמה תשובות לדוגמה:⁷

אבא והמשפחה תומכים בי ונותנים לי את החירות והשוויון אבל בתנאי... בתנאי שלא אעשה משהו רע, שלא אפר את הכללים. יש גבולות. אני פמיניסטית אבל שומרת על הגבולות (אמאני, 20).

אני פמיניסטית אבל עם גבולות. לא... כאילו פמיניסטית עד הסוף. יש לי את הזכויות שלי ואני מממשת אותן. אני הולכת, חוזרת, עושה מה שבא לי. למה אני מרגישה שאני פמיניסטית? כי אבא שלי והמשפחה שלי נותנים לי את הזכויות שלי (שירין, 17.5).

ההורים נותנים לי את החירות והשוויון בתנאי שלא אעשה משהו רע. אני מגדירה את עצמי פמיניסטית, אבל אני בחרתי לשחק כדורגל. זו הייתה בחירה שלי והלכתי על זה. אני מתכננת לעשות מה שאני רוצה. את הבחירות שלי אני עושה, מה שאני רוצה. אבל אם ההורים שלי יבואו אליי ויגידו לי "אל תעשי את זה", אני אשקול את

זה. אם זה מתנגש עם המוסכמות והערכים של החברה שלי, אני אשקול את זה ואחזור בי. אם לא, אז אני ממשיכה. המשפחה שלי לא התנגדה לי, אז כאילו במירכאות לא אכפת לי מה החברה אומרת. ההסכמה של ההורים שלי מספיקה לי. אני פמיניסטית אבל יש לי את הגבולות שלי, אני לא פמיניסטית מוחלטת (אינאס, 19.5).

הדוגמאות ממחישות את מרכזיותה של המשפחה, ובעיקר האב, שבכוחה להעניק חופש המותנה בהיצמדות לכללים ולגבולות החברתיים והמשפחתיים המקובלים. המושג "פמיניזם" שהעלו המראיינות בלי שנשאלו עליו שזור ברוב הראיונות ומבטא את מה שכינתה קנדיוטי (Kandiyoti, 1988) "התמקחות עם הפטריארכיה". קנדיוטי טענה כי נשים מפעילות מגוון אסטרטגיות להתמודדות עם הפטריארכיה כמעט בכל תחומי החיים, ושהתמקחות זו יש השפעה עצומה על הדרך שבה מתעצבת הסובייקטיביות הנשית הממוגדרת. המשא ומתן המתמיד של הנערות למול ההורים, בצד הניסיון להגדיר עצמן כפמיניסטיות והחיפוש אחר חירות, מבטא את רעיונותיה של קנדיוטי בדבר "הפוליטיקה של הקונפורמיות". החופש שהנערות מחפשות (ואף משיגות בהגבלות מסוימות) הוא סביל, משום שהוא ניתן להן ולא נלקח. עם זאת, אין פירושו שהשגת החופש אינה כרוכה במיקח וממכר בין הנערות לפטריארכיה הגברית בסביבתן הקרובה והרחוקה. כך, בעזרת הכדורגל, הופך המרחב הציבורי המאיים שאליו הן פורצות למרחב בטוח. ההגנה והעזרה מצד גברים ניתנת בתמורה לכניעות, אך ההגבלות הן מחיר קטן לעומת הביטחון והיציבות שהן מקנות. דוגמה מרתקת למורכבות נושא הגבולות ולהיותם נזילים גם הרחק מספֶּרת הכדורגל עלתה בריאיון עם ליאלי (18). מלבד היותה שחקנית כדורגל, ליאלי היא גם זמרת ראפ מצליחה שמתריסה בשיריה נגד החברה הערבית והיהודית גם יחד. בשלב מסוים בריאיון, שבו סיפרה ליאלי על שיריה, ביקשה פאדיה המתורגמנית את רשותי לשאול את ליאלי שאלה. השיחה ביניהן התנהלה בעברית:

פאדיה: בואי ניקח את הכפר שלך, בסדר? את גדלת בחברה הזאת, נכון? ואת מקבלת את המסורות והנורמות והערכים שלה, נכון? אז איך את פתאום לא רוצה לכבד את המסורות והערכים? אז נכון, אני חופשייה ואני פמיניסטית ואני אעשה מה שבא לי ומתי שבא לי, אבל אני גם לא חיה בחברה לבד. יש אנשים מסביבי ואני צריכה גם לכבד את הרצונות שלהם. החירות שלי היא לא על חשבון האחרים. ליאלי: לא יודעת איך זה ייראה אבל זה לא נמצא אצלי. כי קודם כול, אני מכבדת את החברה אז אני יכולה... כאילו תלוי באיזה מצב אני. כמו שאמרתי, אם זה היה במילים, שאני לא חוסכת במילים, אז אני מוותרת על המילים האלה כי הן מיותרות אולי בשיר. אני מוותרת עליהן לטובת החברה. אבל [אם] זה העתיד שלי להתחתן, אז אני מחליטה. אני מכבדת את החברה, אבל אני מכבדת גם את עצמי ואת הרצון של עצמי. אני לא יכולה לוותר על הדמות שלי בשביל האחרים.

8 פאדיה, ערבייה בדויות מכפר בצפון, הייתה חברתי לספסל הלימודים בתואר הראשון. בזכות ההיכרות האישית שלנו ובזכות היותה אוהדת כדורגל "שרופה" היא הייתה למתורגמנית אידיאלית. כאמור, זהותה, מיקומה והשפעתה על הדינמיקה בראיונות ראויים להתייחסות, אך נמצאים מעבר לתחומי מאמר זה.

הדיון המרתק בין ליאלי לפאדיה בדבר הגבולות האישיים של כל אחת מהן והקשר עם החברה הסובבת אותן נוגע למשא ומתן המתמשך שהן מנהלות מולה. עם זאת, ואף שפאדיה חשה כי מעשיה של ליאלי חתרניים, ואין ספק כי הם אכן חריגים בנוף המקומי, אין לראות בהם מחאה רדיקלית אלא מתיחה רחבה של הגבולות ושל ההגבלות החברתיות המוטלות עליה. ליאלי אינה מטילה ספק בעתיד הצפוי לה, נישואין, אך היא מבקשת שבמסגרת המגבלות המבניות יאפשרו לה את החופש לבחור בעצמה. ליאלי נמצאת במשא ומתן מתמיד סביב ויתוריה לטובת החברה וציפיותיה לחירות. ויתור על מילים בשיר שיש ביכולתן לפגוע הוא מחיר נמוך תמורת החופש לבחור בן זוג עתידי. הן פאדיה והן ליאלי, כל אחת בדרכה, מנסות להדגיש כי החופש שהן מבקשות לעצמן אין בו כדי להרוס את המרקם התרבותי-מסורתי של החברה שממנה הן באות. הציטוטים שהובאו לעיל, כמו הדו שיח בין פאדיה לליאלי, משקפים עבודת זהות מתמשכת (Walseth, 2006). השחקניות משנות ומעצבות את זהותן בהתאם למיקום, לזמן ולמצב, כך שהזהות אינה קבועה כי אם דינמית ומשתנה אותן בצורה מושכלת. עבודה זהה היא אפוא חלק אינטגרלי מההתמקחות עם הפטריארכיה (Kandiyoti, 1988). הפנמת הגבולות החברתיים באה לידי ביטוי גם בסוגיית הנשיות, כלומר אופן נשיאת הגוף והמשחק המתמיד בין מה שמוגדר נשי למה שמוגדר גברי. השחקניות הציגו שני דגמים של התמודדות עם הגוף במרחב הדואלי של גבריות-נשיות: או שניסו לשוות לעצמן מראה שנחשב נשי כל אימת שירדו מן המגרש, או שאהבו את הייחוסים הגבריים הנחשבים מקצועיים וסמכותיים.

החזרת הנשיות

זהו המודל הרווח ביותר בקרב שחקניות הקבוצה. מדברי הנערות עולה כי בחירה באסטרטגיה זו היא בגדר ניסיון להחזיר לעצמן את הנשיות שנעלמה במגרש. מאחר שהמגרש הוא זירה גברית והכדורגל הוא סממן לגבריות, הנערות מרגישות שכל סממן של נשיות מוכרח להידחק הצדה כשהן נמצאות על כר הדשא. עם זאת, מיד בתום המשחק הן מנסות להשיב לעצמן את הסממנים הנשיים המתבטאים בפיוזר שיער, עדינות, תכשיטים, איפור וניקיון. סלמא בת ה-17 מספרת:

יש הבדל עצום בין המגרש והחוץ. כשאני במגרש זה אחרת. אני כל הזמן שומרת שמחוץ למגרש אהיה אישה לכל דבר, כי אני לא רוצה שייגידו לי "מה, היא נהפכה לגבר", "לא יכול להיות, היא אישה, היא צריכה לשמור על זה, לא להיות גבר" [...] כשאני חוזרת מהאימון, אני הולכת מיד למקלחת לשטוף ממני את הלכלוך, את הריח הזה... של המשחק. אני שוטפת ומתחילה לשים איפור, לסרק את השיער. גם הלבוש משתנה, אני מדברת עם אמא.

סלמא מרגישה שהיא חייבת לפשוט מעצמה את סממני הגבריות הכרוכים במשחק הכדורגל. בעבורה, לכדורגל יש ריח מיוחד שיש לשמור אותו בגבולות מצומצמים, כלומר אך ורק במגרש. מרגע הגעתה הביתה היא "עושה" מגדר: מתאפרת, מתנקה, מסרקת את השיער וחוזרת אל חיק הנשיות. דבריהן של שתי שחקניות נוספות מציירים תמונה דומה:

כשאת עולה למגרש אין עגילים ושרשראות וכל זה, אבל כשאנחנו מסיימות את המשחק אני חוזרת להיות אישה. אני מנסה יותר, כי ככה זה החברה הערבית. אם את משחקת כדורגל את נראית כמו גבר, ולכן אני צריכה לתאם ביניהם: על המגרש להיות כמו גבר, ובחוץ להיות כמו אישה (כיפאח, 16).

במשחק ובמגרש אני לא מנסה לשמור על נשיות, אבל מחוץ למגרש כן, בטח. יש בנות שבמגרש ומחוץ למגרש ממש לא נראות בנות. הן פשוט לא הפרידו... אצלי זה השפיע. אני הצגתי נשיות במקומות אחרים שלא יחשבו שאני ממש... ובאמת היו מסתכלים עליי ורואים אותי באירועים מסוימים לובשת שמלה, מאופרת, והשיער מסודר, וכולם שואלים אותי, "אני לא מאמינה שאת משחקת כדורגל, אם אני רואה אותך אני לא מאמינה, את כל כך עדינה, איך את משחקת?" אפילו המאמן שלי שהיה רואה אותי היה אומר "את שניים באחד". אני משחקת על המגרש ואני ממש קשוחה, ומחוץ למגרש אני רגילה. אני אישה לכל דבר. כשאני מגיעה למגרש אני זורקת את הנשיות לפח. זה משחק אגרסיבי (רואידה, 23).

כיפאח, סלמא ורואידה מציגות את המיומנות המגדרית הנדרשת מהן לנוכח החציצה בין המרחש על כר הדשא ובין הנעשה מחוצה לו. בפנים הן מרגישות עצמן גברים, ובחוץ הן עמלות על החזרת הנשיות. בדבריהן אלו מפנימות השחקניות את התפיסה החברתית הרואה בכדורגל זירה גברית דומיננטית. מדבריהן של מרואיינות נוספות עולה כי התשובה לשאלה "מה זה להיות אישה?" טמונה לא רק במראה חיצוני אלא גם בהתנהגות המצופה מהן בחברה, התנהגות שהן מפנימות:

בכדורגל אני משהו אחר ובחיים זה משהו אחר... במגרש אני בחורה ממש לא עדינה, טורפת. כשאני שחקנית... וואו! (היבא, 18).

יש הבדל בין מה שאני עושה במגרש ומה שאני עושה אחרי המשחק, כי במשחק אני משחקת אגרסיבי מאוד והולכת לכדור חזק, וגם [אנשים] מהקהל שהיו במשחק האחרון אמרו לי "את משחקת כמו גברים, למה את ככה משתמשת בכתף שלך?" ביומיום אני לא ככה. אני כמו כל בת, שמה תכשיטים וזה (ספא, 16).

מדבריהן של היבא וספא עולה כי מחוץ למגרש מצופה מהן להיות עדינות, אך בזמן המשחק כמו משתלטת עליהן דמות אחרת, "טורפת" במילותיה של היבא. שתי הדמויות הללו, הדרות בכפיפה אחת, אינן נוחות להן מפני שעל פי הקודים המכוננים נשיות, אישה "טובה" אינה אמורה להיתפס כטורפת; זוהי אסרטיביות מופרזת שאינה אפשרית לאלו הנמצאות במיקום חברתי שולי. היבא חשה אי נחת מפני שהיא מורגלת במרחב מצומצם יותר, או כפי שאמרה ליאלי: "כאן אצלנו אומרים שהבחורה צריכה ללכת ישר הביתה, וככה, עם העיניים למטה, במהירות, בזריזות". דבריהן של הנערות מעלים כי העבודה הקשה ביותר היא לשמור על האיוון המושלם בין ההופעה שלהן ובין מראה הגוף שלהן. הן מנסות להדגיש את הנשיות מחוץ למגרש כדי להימנע מסטיגמה של גבריות מוגזמת. בכך ניכרים החלחול וההפנמה של הסדרי הכוח הפטריארכליים גם בקרב הנשים.

הגוף הגברי כאידיאל

החזרת הנשיות היא הדגם הבולט בקרב השחקניות, אך מקצתן מאמצות לעצמן את הגוף הגברי כגוף אידיאלי שיש לשאוף אליו. דימוי הגוף הזה רחוק מאידיאל היופי הנשי, המזוהה עם סבילות ועם השלמה אל מול המוסכמות המכוננות נשיות בעולם החברתי שמסביבן. עם זאת, נראה כי אין כאן מעשה של חתרנות, משום שאימוץ הדגם מאשר מחדש את ההיררכיה המגדרית המקובלת בספורט, שלפיה נשים שהופכות לחזקות "מדי" מקבלות מסרים שהן אינן נשיות (סער, 2007). להלן דוגמאות שעלו בראיונות:

אני משחקת כדורגל ואומרים לי "למה את הולכת כמו גבר?" עכשיו, אומרים לי שאני הולכת כמו גבר, אבל כשאני הולכת אני לא מרגישה שאני כמו גבר. לפעמים אני מסתכלת על הגוף שלי [ותוהה]: מה, אני כמו גבר? (מונא, 19.5).

למען האמת, אני אוהבת שרירים [...] מבנה הגוף שלנו משתנה עם השנים, יש לך שרירים יותר... לי יש. יש כאלו שממש רואים את ההבדל הפיזי וזה נורא. ידיים ורגליים. לא צריך מוגזם, זה לא כזה יפה, כי אנחנו לא כל הזמן במדים, ואם אנחנו יוצאות אז צריך שיהיה יפה (נהאיה, 19).

זה כיף לי להרגיש שאני חזקה כמו גבר, שאני יכולה לעשות הכול. מחוץ למגרש יש דברים שאת צריכה עדינות וכל זה, אבל לי לא חשוב להיות נשית בחוץ. בקבוצה יש בנות שהן ממש עדינות ויפות. בתוך המגרש הן חזקות וקשוחות, אבל מחוץ למגרש הן אישה, ממש כמו אישה עדינה. אבל אני תמיד, במגרש ומחוץ למגרש, אני כמו גבר [...] הגוף שלי, יש לו הרבה שרירים, כמו של גבר, וזה יפה בעיניי. אני מסתכלת על עצמי ואוהבת [את מה שאני רואה] ואומרת "איזה כיף לי, יש לי שרירים חזקים", וזה נותן לי הרגשה נפלאה כשאני רואה את עצמי. אם אני נפצעת ויש צצע כחול [שטף דם] אני מתגאה בזה. אני אוהבת להידמות לגבר (רייה, 20).

דברי השחקניות משקפים את ניסיוןן להתנער מהמוסר הצייתי ומהמשמעת הגופנית המחמירה המופנים כלפי נשים בכך שהן מאמצות ביודעין ומתוך התרסה נשיאת גוף שנחשבת גברית, שבה העמידה זקופה והגוף שרירי. אימוץ המראה הגברי מערער על הניסיון לצמצם את ההווה הנשית ונוגע גם לאופני הווה שנחשבים גבריים:

על המגרש אני מרגישה יותר אחריות. זה לא בגוף השינוי, אלא באישיות. בבית, אם תהיה לי אחריות, אז משהו מהבית ישפיע, יעזור ויתמוך, יעזור לי. אני אף פעם לא מרגישה את האחריות נטו, רק אני לבד. במגרש זה שונה. יש לי תפקיד, ואני חייבת לנהל את התפקיד שלי על הצד הטוב ביותר. בבית אין לי את זה. אני משחקת בקישור, ואני קשרית בכל מובן המילה. אני משחקת חזק וטוב, משקיעה ואגרסיבית. אין לי את התחושה הזאת בבית (רולא, 18).

כשאני משחקת זה נותן לי הרגשה של חוזק, של כוח וגם של מעמד, של סטטוס, שאני חלק מהחברה. כל האנשים מסתכלים עליי ומצביעים עליי וזה נעים. מסתכלים עליי כאילו יש לי מעמד ויכולת, ואני רוצה להמשיך עם זה (סלמא).

ראיתי את אבא מסתכל עליי ואני באמצע... והוא צועק לי מהיציע "תחזרי אחורה, עכשיו תקבלי גול", ושמעתי אותו וכל הזמן הסתכלתי עליו, כל המשחק. רק שמעתי אותו אומר את זה ומיד הבנתי: "יא! הוא רואה אותי! הוא שם לב שאני משחקת!" כמעט בכיתי. היה ממש כיף. ממש חוויה שאבא שלי רואה אותי בפעם הראשונה. (רייה).

דרך הכדורגל מצליחות השחקניות להשיג תפקיד שאפשרי מבחינתן רק מחוץ למרחב הביתי. הנערות בסח'נין זיהו את מרכזיות הכדורגל – הנשענת על קבוצת הכדורגל הגברית המקומית (Sorek, 2003, 2005) – כמקור לקול, להון אנושי ולניעות חברתית. כפעילות גברית ציבורית, הכדורגל מקנה לשחקניות נראות אישית, כמו באנקדוטה של רייה למעלה, בצד נראות פנים-קהילתית וחוזק-קהילתית. בדרך זו הן הופכות לחלוצות היוצרות הזדמנויות, להן ולאחרות, להשתתפות אורחית פעילה בחברה הישראלית והערבית כאחת. זהו כוח המורכב של הכדורגל, כאשר במגרש מתאפשרים דברים שאי אפשר לבטא אלא בתוכו. במגרש מותר להיות רצינית, עצבנית, כוחנית, אגרסיבית, טורפת; במגרש יש לך קול ונראות. כל אלה הן תכונות המזוהות מבחינה חברתית עם גבריות. מבחינה זו, מגרש הכדורגל הופך למקום לימינלי שבו אישה יכולה להיות גבר לזמן תחום. הן תירוש (2007) והן רוברטסון (Robertson, 1998) דימו את מובלעת המשחק הזאת לגוף בדראג⁹ ומכאן עולה הטענה כי גם כשנשים מאמצות את הגוף הגברי כדגם הראוי, אין מדובר בניסיון לערער על הדואליזם בין גבר לאישה, ואין כאן הצהרה על גמישות מגדרית – גופנית או התנהגותית – ועל ניעות אפשרית בין המגדרים, ולכן אין כאן גילוי של חתרנות. אדרבה, העדפה זו של השחקניות מעידה יותר מכול שהכדורגל הוא מוסד פטריארכלי שנשלט על ידי נורמות גבריות, שזירת הספורט שולטת בגוף הנשי, ושחיוניות הגוף ומרכזיותו בחוויה הספורטיבית מאלצות ספורטאיות לנהל משא ומתן מתמיד על המכשולים והסתירות שבין שיח הספורט והמגדר.

משא ומתן אתנו-לאומי

הדיון בזהות האתנו-לאומית יוצג בשני קולות מנוגדים שמשמיעות השחקניות: קול אחד, הדומיננטי בקבוצה, משקף נאמנות לקבוצה וללאומיות הקטנה, ואילו הקול האחר מבקש להינתק מהנאמנות המקומית ולפרוץ אל הלאום הרחב. כפי שנראה, קול זה, הפחות דומיננטי, מושתק שוב ושוב על ידי הנהלת הקבוצה. כך מתקיים משא ומתן מתמיד על גבולות הזהות האתנו-לאומית. מהציטוטים הבאים עולה כי בקרב חלק ניכר משחקניות הקבוצה, הנאמנות לסח'נין כרוכה גם בקולקטיביות הנשית המעניקה כוח. ברזיונות נשאלו השחקניות כיצד היו

9 כניסת נשים לדגמים הקיימים של הגוף הגברי כדי לזכות בתנאים ובהזדמנויות השמורים לגברים.

מרגישות אילו שיחקו בקבוצות כדורגל אחרות בליגה. הן דחו את הרעיון על הסף, בעיקר בשל הנאמנות למועדון הבית:

אם יש קבוצה בסח'נין, אז למה ללכת למקום אחר? אפילו כסף לא משנה. זה הכפר שלי והמשפחה שלי. תארי לך שאני אשחק בקבוצה אחרת ואז אצטרך להתחרות מול סח'נין. מה פתאום?! (סלמא).

אני לא יכולה לעזוב את סח'נין. אני לא אלך בעיקר לקבוצה שמתחרה בסח'נין. שאשחק מול סח'נין? לא בא בחשבון. אני לא רואה את עצמי משחקת נגד הקבוצה של סח'נין, ככה חונכנו וגדלנו פה (שירין).

לא אלך לשחק בקבוצה אחרת [...] אני לא הולכת, כי מי טיפח אותי פה בסח'נין? חמיד. הוא הוציא את כל הבנות פה, הוא טיפח את כל הבנות פה. אותי, את נאהיה, את כולן (מונא).

יש הרבה קבוצות שרוצות אותי וגם אני... הקבוצה שלנו לא כל כך חזקה. אפילו המאמן שלי אמר לי "אם תישארי פה תישארי כמו שאת, וזה חבל, זה בזבוז זמן בשבילך". אבל אמרתי לו שמפה לא אעבור. כל כך בא לי, אבל לא רוצה. פה יש לי חברות. אני מתרגלת לעשות מה שבא לי. חלאס, זהו (אמל, 17.5).

לא הייתי רוצה לשחק בקבוצה יהודית. זה יהיה כאילו אני בוגדת בקבוצה שלי. זה הבסיס שלי ואני ממשיכה עם זה. לא משנה מה קורה אֶתם. אם הם ינצחו, אם יקרה משהו, אני אֶתם. כי זה הבסיס שלי, בחברות, הן החברות שלי. מה תהיה העמדה שלך [כלומר איך תוכלי לעמוד] כשאת משחקת מול החברות שלך? (זאהרה, 18).

קול דומה נשמע גם בקרב קבוצת הכדורגל הגברית של העיר. בעבור הערבים בישראל הזהות הקולקטיבית הדומיננטית היא הזהות המקומית, המשמשת עוגן לנרטיב הלאומי או חלופה ללאומיות בתוך הקהילה (אלחאג', 2000). מחקריו של שורק (שורק, 2001, 2006; Sorek, 2003, 2005) על כדורגל ערבי גברי בסח'נין דנו בדיאלוג המתמשך שמנהלת העיר עם החברה היהודית-ישראלית כדי להתקבל בקרב הרוב היהודי. הלגיטימציה מושגת רק דרך הישארות בספרה המקומית, שאינה מאיימת על הקולקטיב ההגמוני.

נראה כי גם אצל השחקניות מאפשרת העמדה המקומית להשתייך לקולקטיב בלי לפתח נאמנויות סותרות שיפצלו אותן. בהתייחסותה לקריאות המוות של מזרחים כלפי ערבים טענה רימון-אור (2002) כי הן משמרות לדוברים עמדה בשיח הציוני בלי שיפצלו את עצמם בין זהותם כיהודים מתוקף השתייכותם הדתית ובין זהותם כערבים בשל מוצאם מארצות האסלאם. בכל הנוגע לשחקניות הקבוצה, עצם השתתפותן במשחק הכדורגל הוא אחרות רדיקלית מהבחינה המגדרית, ולכן הניסיון להשתלב בשיח של הלאומיות הקטנה דרך הצגת נאמנות מוחלטת נועד לגבש זהות בלתי מתריסה. למול הנאמנות הרבה שמציגות חלק מהשחקניות כלפי סח'נין, היה מעניין לראות כיצד הן מגדירות עצמן

מבחינה לאומית. האם הנאמנות לסח'נין בכדורגל משקפת את הזהות המקומית כזהות הלאומית הדומיננטית?

הסיפור הבא לקוח מתוך ריאיון עם סראאב בת ה-20 ומעיד על תפקידה הייחודי של הזהות המקומית. דרך סיפורה של סראאב אפשר להבין עד כמה משמשת הזהות המקומית עוגן בין שלל זהויותיה האחרות של הנערה, גם הרחק מזירת הכדורגל. סראאב סיפרה על מפגש שנערך בארצות-הברית בין סטודנטים ממדינות ערב ובין סטודנטים פלסטינים וערבים-ישראלים. הנציגים הערבים-ישראלים היו סראאב וסטודנט נוסף מנצרת. מפגש הסטודנטים הציב בפניה מראה ושיקף לה את הקושי שלה בהגדרת זהותה העצמית. כפי שנראה מהציטוט שלהלן, חיזוק הזהות המקומית היה המפלט שלה:

סראאב: תראי, אספר לך סיפור קטן. כשהלכתי לארצות-הברית, כולם באו לייצג את המדינות שלהם, לבנון, סוריה, כל המדינות הערביות, ואנחנו באנו לייצג את ערביי ישראל. הסטודנט מנצרת תמיד היה אומר "אני מִישראל", ואני לא אהבתי להגיד "אני מִישראל". למה כולם אומרים שהם ממדינה ערבית ואני מִישראל? ידעתי שכל שאר הערבים לא יאהבו את זה או שידעו שאנחנו ערבים מִישראל ויחשבו שאנחנו traitors. ויש עוד סיבה: אני, לא יכולים לראות שאני ערבייה,¹⁰ אז אם אני אגיד את השם שלי, שגם הוא לא ערבי, ו[שאני] מִישראל, אז בכלל יחשבו שאני יהודייה, ורציתי להראות להם שאני חלק מהם, מהקבוצה של הערבים, שאני כמוהם. אז הייתה לי בעיה מאוד גדולה להגיד שאני מִישראל.

יעלה: אז מה היית אומרת?

סראאב: אז זהו... הייתי משנה כל הזמן. או "אני ערבייה מִישראל" או "אני מסח'נין", ואם היו שואלים איפה זה סח'נין הייתי אומרת "זה בצפון ישראל". לפעמים אמרתי שאני מ־Occupied Palestine או לפעמים אמרתי Palestinian in Arab village in Israel. הייתה לי ממש בעיה מה אני ומי אני. אז כשהיו מדברים עליי תמיד היו אומרים "סח'נין", כולם ידעו שאני מסח'נין. כשהיו מדברים על הסטודנט מנצרת כולם היו אומרים מִישראל. אותי לא היו מגדירים ישראלית, תמיד סח'נין או פלסטינית ערבייה או... פחות מזה שמנצרת. זה נמחק אצלם שאני מִישראל, הסתכלו עליי באמת כעל ערבייה, שאני ערבייה כמוהם, כי I proved to them שאני ערבייה כמוהם (ההדגשות שלי).

תמונה דומה עולה גם מהריאיון עם רייה:

אני גם חלק מפה [ישראל] וגם חלק משם [פלסטיין]. מהם. קשה לי להגדיר את עצמי... מה אני, שאני פלסטינית? אבל אני חיה פה בישראל. אני לומדת פה ועוזרים לי פה, אז אני חלק מהמדינה פה, אבל... אני גם חלק משם. עד עכשיו אני לא מוצאת את עצמי ולא יודעת איך להגדיר את עצמי. אני דבר ראשון מסח'נין, אני לא עוזבת את הכפר שלי

בחיים... אפילו אם יש המנון בפלסטין אנחנו לא יודעות. לא זה ולא זה. תארי לך שאת בתור בן אדם, את גרה בישראל וזאת המדינה שלך, ואת איכשהו מחוברת גם לפלסטין, אבל את לא יודעת את ההמנון שם וגם לא פה, אז איפה את בכלל? (ההדגשה שלי).

דבריהן של סראאב ורייה משקפים את היותן מיעוט כלוא שאמנם חי מבחינה אזרחית-רשמית במדינת לאום הכפופה להגמוניה של אחרים, אך שייך לאומה שרובה מתגוררת מחוץ לגבולות המדינה (אלחאג', 2000; Sorek, 2005). הפתרון שמצאו להן סראאב, רייה ושחקניות נוספות – הפיכת הזהות המקומית לזהות המייצגת – משמש להן רשת ביטחון. הדגשת הזהות המקומית היא אסטרטגיה המאפשרת להגדיר זהות עצמית בלי להשתייך אף לא לאחת משתי הקבוצות, הישראלית-יהודית או הערבית-פלסטינית. באופן דומה, הזיקה לקבוצת הכדורגל והגאווה בעיר סח'נין משמשות תחליף לגאווה הלאומית הנותרת עמומה, וכך אין סתירה לישראליות. נראה כי העמדה האפוליטית המקומית, המבטאת שיח רחב יותר שממסגר את הספורט כזירה אפוליטית, מערפלת וממסכת את יחסי הכוח שבבסיסה. בצד קולות המשקפים נאמנות לקבוצה וללאומיות הקטנה נשמעים כאמור קולות מגוונים וסותרים המבקשים לחמוק מהזהות המקומית הסח'ינאית אל עבר הלאום הרחב, אך נתקלים תדיר בחומה בצורה שמציבה הנהלת הקבוצה:

רציתי לעבור קבוצות, ויש כל מיני קבוצות שהתקשרו אליי ו"תעברי אלינו", וגם אין יחסית הרבה שוערות, אז דיברתי עם חמיד, אבל הוא לא שחרר לי את הכרטיס, הוא לא הסכים, וזה היה לי ממש קשה (רולא).

חדרה הציעו לי לשחק אתם, וגם אסא תל אביב הציעו לי, אבל אני באמת... אין לי בעיה, אבל חמיד לא היה מוכן לוותר עליי. אם חמיד היה מוכן, הייתי עושה את זה בכיף, למה לא? אבל חמיד לעולם לא יוותר עליי, וגם עכשיו אני לומדת, אז הוא משלם לי חצי שכר לימוד בשביל שאמשיך לשחק בקבוצה (היבא).

חמיד, אפילו שיש קבוצות שרצו אותי, לא מוכן לשחרר את הכרטיס שלנו. לא רק את שלי. היו עוד ארבע בנות שרצו, והוא לא מוכן לשחרר (נאהיה).

רציתי לשחק בקבוצה אחרת, אבל המנהל שלי לא מסכים. הוא לא מוכן לשחרר את הכרטיס שלי. רציתי לשחק בבית שאן, אבל הוא לא רוצה [...] הייתי רוצה לשחק מחוץ לסח'נין, ואם הוא היה נותן לי את הכרטיס שלי, אז מזמן הייתי משחקת בחוץ (אמאני).

שחקניות אלה מבטאות את הרצון להשתחרר מכבליה של הנהלת הקבוצה, אך זו מחניקה כל ניסיון לפרוץ את גבולות הלאומיות הקטנה. כך הכדורגל מיוצר כזירת חברות וחניכה לערכי הנאמנות לקהילה המקומית. זהו משחק מורכב המכיל בו בזמן ריחוק וקרבה, שייכות והתבדלות. באחטין (Bakhtin, 1995) טען כי היברידיזם היא תערובת של שתי שפות חברתיות בזירה אחת, כך שקול אחד חושף את האירוניה שבמשנהו. במובן זה, שני הקולות שהצגתי – הנאמנות

לבית תוך כדי הצגת הכדורגל כתחום אפוליטי, לעומת הניסיונות הכושלים של הנערות לפרוץ החוצה – הופכים את זירת הכדורגל לפוליטית בעליל. הקול הדומיננטי והרווח בקרב השחקניות, הבחירה לדבוק בזהות המקומית, מאפשר להן להשתחרר משאלות הנוגעות לא רק להשתלבותן כאזרחיות ערביות במדינה אלא גם כנשים הפורצות כחלוצות אל המרחב הציבורי בלי להפוך לגורם מאיים ועוין. במובן זה נאמנותן לסח'נין זהה לגבול שהן כופות על עצמן ונכפה עליהן כשהן מגדירות עצמן כ"פמיניסטיות עם גבולות". הגבולות העוברים כחוט השני בין שתי הזהויות, המגדרית והאתנו-לאומית, מאפשרים להן לשחק את תפקיד "הערבים הטובים" למול החברה הישראלית. וממש כשם שבחירתן בזהות המקומית הסח'נינאית אינה מאיימת על הרוב הישראלי, כך הן ממלאות את תפקיד "הנשים הטובות" למול חברתן הן. הנערות מטפחות אפוא זהות ייחודית, חלוצית, המקיימת הומוגניה בין הזהות ה(א)-לאומית ובין הזהות המגדרית. שתי התמות שהוצגו עד כה עסקו במשא ומתן המתמשך שמנהלות השחקניות עם עצמן ולנוכח הלאום הרחב והלאומיות הקטנה בהיבט מגדרי ואתנו-לאומי. כעת ברצוני לפנות לתמה השלישית והאחרונה, המציגה את תפיסת עולמו של יו"ר הקבוצה, המשקף בדבריו את הניסיון להפוך את הקבוצה למוסד חניכות לאזרחות טובה. כך הופכות השחקניות לערביות ולנשים "טובות" בדרך שאינה מאיימת לא על החברה היהודית ולא על החברה הערבית.

שליטה, משטור ופיקוח

בתמה זו באה לידי ביטוי הדרך שבה מנסה ההנהלה הגברית לחנך את הנערות, למשטר אותן ולפקח עליהן, ובתוך כך ליצור דמות נשית "ראויה". הנהלת הקבוצה, ובראשה היו"ר חמיד ע'נאים, מפעילה ומייצרת מסגרת שאינה חותרת תחת גבולות החברה המסורתית, ובה בעת משמשת מקור להעצמה. זוהי שליטה מגדרית מיננית המשלבת מרכיבים של שליטת מבוגרים על צעירים ומחברתת לערכי החברה הדומיננטיים. מתוך ריאיון העומק שערכת עם יו"ר הקבוצה ומשיחותיי עמו לאורך עבודת השדה עלה כי בשבילו הכדורגל הוא אמצעי חינוכי. חמיד סיפר מה הניע אותו להקים קבוצת כדורגל לנערות בסח'נין:

חשוב היה לי העניין האידיאולוגי, ואני מאמין שכל עוד האישה לא מתקדמת, לא משתחררת, לא מתפתחת ולא משכילה, אנחנו דורכים במקום. חשוב לי כתושב סח'נין, חשוב לי כאיש ספורט, חשוב לי גם כאב למשפחה. העניין הזה כל הזמן בראש שלי, איך לשפר את מעמד האישה, שתצא לשטח, שתהיה שותפה מלאה בכל דבר. כשהאמא בבית משכילה, עם ראש פתוח ונאור, אז היא גם מחנכת ילדים לגדול כך.

קידום והעצמה של נשים הם אכן מטרות חשובות בעיני חמיד, אך בהמשך עולה גם המטרה החשובה ביותר בעיניו, והיא להשתמש בכדורגל כאמצעי לחינוך הנערות:

אני מנסה עד כמה שאפשר לחנך אותן דרך הכדורגל. מה זאת אומרת דרך הכדורגל, קודם כול שכולן ימשיכו בלימודים שלהן, לפחות שיסיימו לימודים אוניברסיטאיים.

את זה אני רוצה. בנוסף לזה, אני מסתכל על כל אחת ואחת מהן שמחר הן יהיו אמהות, ואני מאמין שאם האמא ספורטאית, הבן והבת יהיו ספורטאי או ספורטאית, ואז הרמה תעלה. בנוסף למטרה שאמרתי קודם על העניין האידיאולוגי, זה גם עניין של בילוי הזמן הפנוי. אין להן לאן ללכת. אני חושב שאת יודעת שאין לנו כל כך מקומות בילוי במגזר הערבי, אז זה מקום מצוין, חינוכי וחברתי. ומה שחשוב בסוף זה שיהיו שחקניות, זה גאוה לסח'נין, גאוה לחברה.

במהלך הריאיון נשאל חמיד כיצד הוא מתמודד עם הורים המסרבים להרשות לבנותיהן להשתתף במשחקים. מתוך דבריו עולה כי מאמצי השכנוע שלו כוללים הבטחה שהכדורגל הוא מסגרת לפיקוח ולשמירה על הנערות:

בסוף זה האבא והאמא. אני מנסה להגיד להם למה טוב לילדה להיות בקבוצה, מה זה נותן לה. לצערי לפעמים אני נתקל באמא שהיא אנאלפביתית או אבא, אני מדבר במזרח והם חושבים במערב. לצערי. זה כואב לי אבל זו המציאות. אני מנסה להסביר להם שבמקום שהיא תלך לפה ולשם, להפך, אפשר לשמור עליה במסגרת הזאת.

חמיד רואה בכדורגל כלי לפקח על פעילויות הפנאי של הנערות, כלי ממשטר שמונע מהן לצאת ולרעות בשדות זרים. הוא מבטא את הדאגה של מבוגרי העיר מפני שיטוט חסר תוחלת של צעירה. יתר על כן, הכדורגל מכשיר את הנשים לתפקידן החשוב באמת, אימהות:

בזמן משחק את רואה את כל הבלגן במגרשים, כל האלימות וכל הקללות וכל הסיסמאות, אז אמא שהיא התנסתה בספורט, אני חושב שזה ישפיע עליה לטובה ויעזור לה לחנך את הילד לקראת העתיד שיהיה אזרח טוב, בריא, לא רק גופנית ונפשית אלא גם התנהגותית, וזה מאוד חשוב.

חמיד מבטא את רעיון האמהות המשכילות כמומחיות באומנות הטיפוח של ילדי האומה המודרנית, רעיון שרווח כבר בשלבים הראשונים של הלאומיות הציונית והפולסטינית כאחת (ברקוביץ', 1999; פוגל-ביז'ואי, 1998). הנשיות המודרנית, המתבטאת בהשכלה רחבה ובפעילויות פנאי, מתועלת חזרה לספרה הפרטית, וכך מנטרלת את הסיכון להתרופפות ערכית ומוסרית הטמון במודרניות (סער, 2007). דבריו של חמיד משקפים תפיסה שלפיה ראוי הכדורגל לשמש לצורך משטור, כסדנה דרמטית להפנמת הערכים החברתיים הפטריארכליים. הכדורגל ממשטר את ההנאה, שחדלה להיות עניין ספונטני והוכפפה לכלליה של פרקטיקה פטריארכלית. במונחיו של מרקס אפשר לומר כי בכדורגל מתקיים היבט של אשליית השוויון, תודעה כוזבת של סולידריות. אשליית השוויון מיטיבה עם הסדר החברתי מפני שהיא מייצרת אשליה של אחדות ומטשטשת פערי מעמד ומגדר. במובן זה, לכדורגל תפקיד פוליטי: טיפוח האשליה של טריטוריה משווה, שלפיה קורבנות הסדר החברתי בוחרים לכאורה להיות חלק ממנו.

מעבודת השדה עלה כי ההנהלה הגברית של הקבוצה שומרת על קודים נוקשים של התנהגות. במהלך משחק עם מכבי עמידר רמת גן הצביע חמיד על אמאני והעיד עליה: "אותה

אני אוהב. תראי איזו עדינות, איזה רוך, איזו משמעת. היא שחקנית טובה". לדידו, אישה מוסרית היא נערה עדינה, רכה ומושמעת. תכונות אלו הופכות אותה לא רק לשחקנית טובה כי אם גם לאישה טובה. לעומתה, אמל, הנחשבת כוכבת הקבוצה, נקראה בפיו "מלוכלכת" דווקא לאחר שהבקיעה את הגול השישי במשחק. במהלך המשחק רצה אמל עם הכדור לשער ואז עצרה, נשכבה והכניסה את הכדור עם האף. כשנגמר המשחק הסתובבה אמל והעידה על עצמה בגאווה "עשיתי כמו רונלדיניו". לאחר מכן סיפר חמיד כי באחד המשחקים היא הבקיעה גול והכניסה אצבע למכנסיים, לאזור המפשעה, ועשתה תנועה מגונה. חמיד סיפר זאת במין ייאוש ונד בראשו כאילו אמר: "איני מצליח להשתלט על הסוררת".

ניתוח דבריו ומעשיו של חמיד, וכן ניסיוני בשדה, מעלים כי בעוד התנהגותה של אמאני זוכה לשבחים, התנהגותה של אמל נתפסת כשלילית, מסוכנת, לא מוסרית ולא נשית. אמל מבטאת אסרטיביות מופרזת ומייצרת את עצמה לא כאובייקט מופעל אלא כסובייקט פעיל, ולכן נתקלת ביחס שלילי מצד חמיד. כך מתגבשת ההתנהגות המגדרית ה"נאותה" בתוך מבני כוח גדולים, והמערכת המעמדית שמייצג חמיד דוחקת את הנשים לשוליים.

נראה כי דרך הכדורגל, המשמש כלי ממשע, נעשה ניסיון לתחום את הנערות בזירה מפוקחת שמרחיקה אותן מהרחוב. בשעות שהותן במועדון אפשר לפקח על פעילויות הפנאי שלהן ולעצב אותן כנשים "טובות". בו בזמן, קבוצת הכדורגל מאפשרת להציג תדמית נורמטיבית, מודרנית ופתוחה של הקולקטיב הערבי למול הרוב היהודי, וכך הופכות הנערות גם לערביות "טובות". בדרך זו, הקבוצה הופכת למקור שליטה ופיקוח בניסיון לכפות ולייצר זהות מגדרית ואתנו-לאומית אחידה.

סיכום

האם הלימינליות של המגרש – שבו אפשר במידה מסוימת ולמשך זמן תחום לחצות את גבולות המגדר והאתניות – מחלחלת גם אל מחוץ למגרש? רוברטסון (Robertson, 1998) טענה כי מגדר מובנה על בסיס סטריאוטיפים מנוגדים של גופניות והתנהגות גברית ונשית. באופן דומה, ההבניה התיאטרלית של אתניות מבוססת על הבניה של "אנחנו" מול "הם". לפיכך מתקיים קשר הדוק בין הזהות המגדרית לזהות האתנו-לאומית. הבניית האתניות כ"אנחנו" מול "הם" גורמת לשחקניות הקבוצה להפנים את התפיסה החברתית-מגדרית ואת הציפייה הלאומית שישחקו כחלק בלתי נפרד מקבוצה אתנו-לאומית מסוימת שבה הן מסמלות בו בזמן הן את גבולות הנשיות הראויה והן את גבולות הזהות האתנו-לאומית.

במאמר זה ביקשתי להראות כיצד שלובות זו בזו הזהות המגדרית והזהות הלאומית שמציגות שחקניות הקבוצה הפועל בנות סח'נין. מעגל הזהויות המורכב של הנערות מעצב את המשמעות שהן מעניקות למשחק, וכך הופך הכדורגל לשחקן חשוב בעיצוב זהויות אלו. מגרש הכדורגל משמש לא רק בית ספר לאופי, כפי שניסח זאת בורדייה (2005), אלא גם זירה של חניכות מחודשת הן לקהילה המקומית והן לחברה הרחבה. כך הכדורגל נעשה זירה של מאבקים בין קבוצות ובתוך קבוצות, שדה של עימות. במאבק שמנהלות השחקניות דרך הכדורגל הן משתמשות בכלים מסורתיים, וכך מצליחות להפוך לחלוצות ולמשתתפות פעילות בשיח ולאתגר את המבנה החברתי בלי לאיים עליו. מיקומן הייחודי והמורכב של הנערות

הופך את זירת הכדורגל לזירת עוצמה, זירה של קולקטיביות נשית, אחווה נשית ורישיות חברתית, אך גם לזירה של דיכוי שמגולמים בה יחסי הכוח החברתיים והדומיננטיות הגברית. הראייה של שחקניות הקבוצה את המציאות החברתית, אופן ניסוח הזהות שלהן ושייכותן החברתית לאתנו-לאומיות היברידית – ישראלית, פלסטינית, סח'ינאית – מגוללים נרטיב חלופי. כשם שהעיר סח'ינ מייצגת דיאלוג מתמשך עם החברה היהודית-ישראלית דרך הכדורגל כדי להתקבל ולהשתלב בה, כך גם הנערות, בעבודת זהות מאומצת, נעזרות בכדורגל כדי להשתלב הן בחברתן המקומית והן בחברה הישראלית הרחבה. שחקניות הקבוצה מתהוות כחלוצות הפורצות אל זירת הכדורגל כזירה גברית, וכן כחלוצות הפורצות אל הזירה הלאומית כקבוצה ערבית יחידה בליגה הנשית היהודית. בדרך זו הן מצליחות אט אט להרחיב את הסדקים ולבקע, ולו מעט, את הגבולות החברתיים, וכך סוללות את הדרך גם לבאות אחריהן. למשחק הכדורגל אופי מורכב ומתעתע. בצד אשליה של שוויון ואחדות, של טריטוריה משווה ושל זירה לחינוך מחודש על ידי אימוץ ערכים של צייתנות וכניעה למשמעת קבוצתית, הוא גם מובלעת, ולו זמנית, שבה נשים יכולות להיות גבריות ולבטא קול שאינן יכולות לבטא מחוץ למגרש. בזירת הכדורגל המופרדת מינית ובקבוצה המופרדת מבחינה אתנו-לאומית מתחדד תפקידו של המשחק כמקנה קול, הון אנושי וסיכוי לניצחון חברתית. הבידוד שבו נמצאות השחקניות כשהן על המגרש מדגיש את ההבחנות בין "אנחנו" ל"הם", בין גברים לנשים, בין ערבים ליהודים. הנערות משקפות את הלימינליות התרבותית שחווים בני המיעוט הערבי, המבנה בתורה לימינליות של זהות מגדרית וזהות לאומית. המשחק בין הגוף הנשי לגוף הגברי, שהוא גוף בדראג, והמשחק בין זהויות לאומיות המבקשות להדגיש ייצוגים שונים, הופכים את הלאום והמגדר למבנים בינאריים המאותגרים תדיר מתוך הצורך להזדהות עם הקבוצה ה"נכונה" ולהיתפס כאזרחית "טובה".

מקורות

- אוריאלי, נ', מחרוזת, א', בראלי, מ' ומנע, א' (2001). פרשנות כדורגל בישראל כשדה של ייצור תרבותי וכתחום עיסוק מקצועי. מגמות, מא(3), 395-423.
- אלחאג', מ' (2000). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. בתוך ר' גביון וד' הקר (עורכות), השסע היהודי ערבי בישראל: מקראה (עמ' 13-33). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בורדייה, פ' (2005). שאלות בסוציולוגיה. תל אביב: רסלינג.
- (2007). השליטה הגברית. תל אביב: רסלינג.
- בן פורת, א' (2001). בילאדי בילאדי: הפועל טייבה בלאומית. תל אביב: עם עובד.
- ברקוביץ', נ' (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (ב1), 277-317.
- סער, ע' (2007). קויה: על נשים חזקות בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים). דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על החברה והתרבות בישראל (עמ' 367-393). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביזאווי, ס' (1998). נשים ואזרחות בישראל: ניתוח של השתקה. פוליטיקה, 1, 47-71.

- רימון-אור, ע' (2002). ממות הערבי עד "מוות לערבים": היהודי המודרני מול הערבי החי בתוכו. תיאוריה וביקורת, 20, 23-56.
- שורק, ת' (2001). זהויות במשחק-הכדורגל הערבי בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2006). זהויות במשחק: כדורגל ערבי במדינה יהודית. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ספריית אשכולות.
- תירוש, י' (2007). אליס בארץ ה(ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל. בתוך ד' ברק-ארו, ש' יניסקי-רביד, י' ביטון וד' פוג' (עורכות), עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם (עמ' 885-940). קריית אונו: הקריה האקדמית אונו ונבו.
- Bakhtin, M. M. (1995). Linguistic hybridity. In R. J. C. Young (Ed.), *Colonial desire: Hybridity in theory, culture and race* (pp. 20–28). London and New York: Routledge.
- Danforth, L. M. (2001). Is the world game an ethnic game or an Aussie game? Narrating the nation in Australian soccer. *American Ethnologist*, 28(2), 363–387.
- Ellis, C. & Bochner, A. P. (2000). Auto ethnography, personal narrative, reflexivity: Researcher as subject. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 733–761). Thousand Oaks: Sage.
- Hanis-Martin, J. L. (2006). Embodying contradictions: The case of professional women's basketball. *Journal of Sport & Social Issues*, 30(3), 265–288.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society*, 2(3), 274–289.
- Lee, Y. (2005). A new voice: Korean American women in sport. *International Review for the Sociology of Sport*, 40(4), 481–495.
- McRobbie, A. (1996). Different, youthful, subjectivities. In I. Chambers & L. Curti (Eds.), *The post-colonial question* (pp. 30–46). London and New York: Routledge.
- Mills J. H. (2006). Manipur rules here: Gender, politics, and sport in an Asian border zone. *Journal of Sport & Social Issues*, 30(1), 62–78.
- Naples, N. A. (2003). Epistemology, feminist methodology and the politics of method. In N. A. Naples, *Feminism and method: Ethnography discourse analysis and activist research* (pp. 13–33). New York and London: Routledge.
- Pelak, C. F. (2005). Negotiating gender/race/class constraints in South Africa: A case study of women's soccer. *International Review for the Sociology of Sport*, 40(1), 53–70.
- Robertson, J. (1998). *Takarazuka: Sexual politics and popular culture in modern Japan*. Berkeley: University of California Press.
- Simpson, D. (2002). *Situatedness, or why we keep saying where we're coming from*. Durham: Duke University Press.
- Sorek, T. (2003). Arab football in Israel as an "integrative enclave". *Ethnic and Racial Studies*, 26(3), 422–450.

- (2005). Between football and martyrdom: The bi-focal localism of an Arab-Palestinian town in Israel. *The British Journal of Sociology*, 56(4), 635–661.
- Sterkenburg, V. J. & Knoppers, A. (2004). Dominant discourses about race/ethnicity and gender in sport practice and performance. *International Review for the Sociology of Sport*, 39(3), 301–321.
- Walseth, K. (2006). Young Muslim women and sport: The impact of identity work. *Leisure Studies*, 25(1), 75–94.
- Walseth, K. & Fasting, K. (2003). Islam's view on physical activity and sport: Egyptian women interpreting Islam. *International Review for the Sociology of Sport*, 38(1), 45–60.
- (2004). Sport as a means of integrating minority women. *Sport in Society*, 7(1), pp. 109–129.

